

УДК 343.8(477)

Олександр Краснокутський,*здобувач кафедри кримінології і кримінально-виконавчого права
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого*

КЛАСИФІКАЦІЯ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ МЕХАНІЗМІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЗАСУДЖЕНИХ ДО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

Стаття присвячена розгляду питання класифікації міжнародно-правових механізмів забезпечення прав засуджених до позбавлення волі.

Ключові слова: правовий статус засуджених, забезпечення прав засуджених, механізм забезпечення прав засуджених, міжнародно-правова практика.

Вступ. Історичний огляд виникнення і становлення міжнародних механізмів забезпечення і захисту прав засудженого дає змогу стверджувати, що ці механізми є різноманітними і відрізняються своїми ознаками. Саме тому постає необхідність вивчення сутності міжнародних механізмів, формулювання їх поняття, виявлення ознак, що їх вирізняють, і здійснення класифікації міжнародно-правових механізмів забезпечення прав засуджених.

Мета статті – поділ наявних міжнародних механізмів на окремі групи для кращого пізнання їх сутності і вдосконалення подальшого застосування у національній практиці. Огляд Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченням питань, пов'язаних із забезпеченням прав засуджених, у науці кримінально-виконавчого права займалися такі вчені, як В. А. Бадира, Т. А. Денисова, О. М. Джужа, О. В. Лисодєд, М. В. Романов, А. Х. Степанюк, І. С. Яковець тощо. Але увага вказаних фахівців не була зосереджена саме на міжнародних механізмах забезпечення прав засуджених. Отже, це питання залишається не досить вивченим, а отже, потребує ретельного дослідження з огляду на сучасні політичні пріоритети.

Ми вважаємо, що історично склалися чотири напрями формування механізмів забезпечення прав засуджених. Перший – це напрям визначення норм, які потребують ретельного визначення порядку забезпечення того або іншого права на національному рівні. Другий – це безпосереднє визначення порядку реалізації, забезпечення або захисту відповідного права або комплексу прав самим міжнародним актом. Третій – це імперативне зобов'язання держав-учасниць

відповідних конвенцій або угод створити на національному рівні спеціально уповноважені органи, до компетенції яких входить опікування правами засуджених, їх забезпечення та захист. І четвертий напрям – це створення спеціального міжнародного органу, який має повноваження щодо розгляду справ, що стосуються захисту прав засудженої особи.

Перший напрям визначення механізмів забезпечення прав засуджених є найбільш поширеним та таким, що потребує найбільш ретельного подальшого правового регулювання. Основна проблема, яка постає на шляху формування механізмів за цим напрямом, полягає в тому, що багато міжнародно-правових актів мають статус рекомендацій або є факультативними по відношенню до основних і таких, порушення яких може насправді потягти відповідальність для відповідної держави. Як зазначають із цього приводу в науковій літературі, окремі міжнародно-правові джерела не мають для України обов'язкової юридичної сили, хоча й використовуються у практичній діяльності органів та установ виконання покарань як рекомендаційні принципи [1, с. 283]. О. В. Лисодєд, розглядаючи питання про роль міжнародних стандартів та їх використання в практичній діяльності, вказує, що міжнародні стандарти відіграють роль з'єднувальної ланки між Загальною декларацією прав людини і національним кримінально-виконавчим законодавством, яке покликане регулювати процедуру застосування обмежень прав і свобод, притаманних покаранню [2, с. 44-46]. Далі науковець вказує: і Мінімальні стандартні правила поведіння із в'язнями, і Європейські тюремні правила – це міжнародні документи-рекомендації, які не мають обов'язкової юридичної сили для держав – членів ООН чи РЄ. Зокрема,

в попередніх зауваженнях до Мінімальних стандартних правил прямо зазначається, що з огляду на різноманітність юридичних, соціальних, економічних і географічних умов зрозуміло, що не всі правила можна застосовувати повсюди й одночасно. У рекомендації Rec(2006)2 до Європейських тюремних правил теж вказується, що Комітет Міністрів РЄ тільки рекомендує урядам держав-учасниць керуватися в законодавстві, політиці та практиці вказаними правилами [3, с. 144]. Зважаючи на невисокий рівень імперативності в застосуванні вказаних норм державами-учасницями, створюються певні складнощі в реалізації міжнародних стандартів. Перша складність полягає в необов'язковості цих стандартів, що формує передумови, завдяки яким держави зазвичай не поспішають приймати відповідні процесуальні акти, спрямовані на виконання і дотримання стандартів, або взагалі ігнорують їх. В Україні такий стан речей існував доволі тривалий час. Наприклад, Європейські пенітенціарні правила не є обов'язковими для виконання, і, хоча прийняті вони були ще в 2006 році, а Україна вже маже 23 роки є членом Ради Європи (з 1995 року), все це не завадило тому, щоб процес втілення положень, сформульованих у Європейських пенітенціарних правилах, фактично був розпочатий лише останні чотири-п'ять років. Друга складність пов'язана з тим, що, навіть якщо окремо взята держава і бажає втілювати міжнародні стандарти у власну правозастосовчу практику, все одно це потребує значних зусиль. Для гармонізації національного законодавства з міжнародними актами необхідно спочатку здійснити ретельний моніторинг відповідної галузі права. Результатом такого моніторингу повинно стати виявлення норм та інститутів, які суперечать міжнародним нормативам, а також з'ясування шляхів можливого виправлення або зміни законодавства. До цього завдання долучається й інше – вивчення практики застосування відповідних норм. Прикладом таких вивчень та моніторингів в Україні можуть бути численні звіти міжнародних та правозахисних організацій, а також звіти Уповноваженого Верховної Ради з прав людини [4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11]. Після здійснення цього масиву роботи необхідно проведення процедури нормотворчої діяльності. Різними суб'єктами і на різних рівнях розробляються законопроекти і подаються до національного законотворчого органу – Верховної Ради України. Результатом цього етапу повинно стати прийняття нормативних актів, основна мета яких полягає в узгодженні національних норм із міжнародними. І завершаль-

ним етапом, але зовсім не найпростішим, є практичне впровадження прийнятих норм у національну практику правозастосування. Увесь цей процес супроводжується діяльністю, кінцевою метою якої є розвиток і впровадження саме міжнародних норм та досвіду. Саме таким чином міжнародно-правові механізми отримують реалізацію, так би мовити, життя, і лише в такому випадку ми можемо говорити про наявність механізму, що здатен впливати на правовідносини, забезпечуючи реалізацію прав засуджених. Прикладом цього першого напрямку можуть бути наведені вище Мінімальні стандартні правила поводження з в'язнями та Європейські пенітенціарні правила. Ці акти є, безумовно, авторитетними та прогресивними, але не є обов'язковими. Їхні норми, як ми вказували вище, є еталонними, і Україна здійснила довгий шлях щодо їх впровадження в правозастосовчу практику. Норма щодо житлової площі для засуджених була змінена в Україні в 2010 році, норма щодо доступу до адвоката та можливості отримувати побачення наодинці була впроваджена в 2014 році, норма щодо можливості надання медичної допомоги незалежним медичним працівником за вибором засудженого була прийнята на національному рівні в 2014, а в 2016 році зазнала більш прогресивних змін. Як бачимо, енергія в питаннях впровадження міжнародно-правових механізмів, у разі якщо ми маємо справу з першим, з окреслених нами шляхів їх впровадження, є значною, і тому такий напрям можна визнати неефективним та громіздким.

Другий напрям – це безпосереднє визначення порядку реалізації, забезпечення або захисту відповідного права або комплексу прав самим міжнародним актом. Одним із найбільш яскравих прикладів такого напрямку є так званий Стамбульський протокол або повною назвою – Керівництво з ефективного розслідування та документування тортур та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання. У цьому документі сформульовані основні принципи здійснення розслідувань фактів катувань та жорстокого поводження. Акт, як це і властиво міжнародним документам, не формує докладних процедур. Але в ньому приведені основоположні, генеральні напрями розслідування та окремі методики таких розслідувань. Знов-таки законодавець залишає розробку подробиць національному нормотворцю. Однак сама по собі наявність механізму і його сприйняття міжнародною спільнотою, а також використання цього акта під час судових проваджень Європейським судом з прав людини роблять Стам-

бульсикій протокол авторитетним та дійовим інструментом у справі забезпечення прав засуджених. Отже, зміст цього напряму регулювання полягає в тому, що міжнародний нормативно-правовий акт безпосередньо визначає механізм забезпечення та захисту прав засуджених, встановлює норми, які за наявності інших умов (зокрема, якщо національне законодавство віддає пріоритет міжнародним актам) можуть бути використані в національній правозастосовній практиці для вирішення окремих питань. Якщо подивитися зміст Стамбульського протоколу, ми побачимо, що в нього входять такі розділи, як: відповідні міжнародно-правові стандарти; відповідні етичні кодекси; правове розслідування фактів застосування катувань; загальні аспекти, які потрібно враховувати під час опитування; фізичні докази катувань; психологічні докази катувань [12]. Як видно, нормативний акт має досить широкий спектр способів розслідування та виявлення фактів катувань. Цікавою обставиною є те, що в самому Стамбульському протоколі визначені цілі розслідування фактів катувань, але про забезпечення прав засуджених не йдеться. Документ встановлює: цілі ефективного розслідування та документування катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведінки та покарання (названі надалі катуваннями або іншими видами жорстокого поводження) містять таке: а) з'ясування фактів, встановлення та визнання індивідуальної та державної відповідальності перед постраждалими та їхніми сім'ями; б) визначення необхідних заходів щодо запобігання рецидивам; в) сприяння судовому розслідуванню або, у відповідних випадках, дисциплінарному покаранню осіб, вина котрих встановлена протягом розслідування, та обґрунтування необхідності повного відшкодування та компенсації з боку держави, зокрема справедливої та адекватної фінансової компенсації та надання коштів для лікування та реабілітації. Отже, міжнародний нормотворець розглядає цей акт скоріше як адміністративний, ніж як такий, що спрямований на захист прав засудженого. На нашу думку, йдеться про одну з функцій Стамбульського протоколу, яку можна назвати адміністративною. Але це не виключає того, що документ виконує й інші функції, зокрема функцію забезпечення прав засудженого, оскільки, якщо суб'єкти кримінально-виконавчих правовідносин обізнані з принципами і шляхами, за допомогою яких можна виявити та розслідувати будь-який факт неналежного поводження із засудженим, це, як мінімум, може утримати відповідну особу від вчинення протиправних дій

стосовно засудженого. До того ж, зважаючи на те, що катуванням у міжнародній практиці визнається не лише фізичне насильство, але й психічний вплив (в тому числі той, що полягає в створенні нелюдських умов тримання), не важко зрозуміти, що за певних обставин будь-яке незаконне обмеження прав засудженого може бути розглянуто як катування. Крім того, у визначенні механізму завжди йдеться про процесуальні норми, які а-пріорі є нормами для адміністрування, і тому Стамбульський протокол саме цю функцію визначає як основну.

На жаль, таких прикладів у міжнародному законодавстві не багато. Але, з іншого боку, це цілком природно, оскільки міжнародний рівень правового регулювання, як правило, стосується найбільш вагомих та небезпечних проявів нехтування правами засуджених. Саме тому вкрай рідким є ретельна розроблення міжнародних механізмів, наприклад, забезпечення права на побачення. Власне кажучи, міжнародні акти передбачають механізми, які покликані виявляти та усувати найбільш кричущі порушення прав засуджених.

Третій напрям формулювання механізмів забезпечення прав засуджених – це імперативне зобов'язання держав-учасниць відповідних конвенцій або угод створити на національному рівні спеціально уповноважені органи, до компетенції яких входить опікування правами засуджених, їх забезпечення та захист. Цей напрям фактично обмежується вимогами ст. 17 Факультативного протоколу до Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведінки та покарання. Вказана стаття встановлює, що не пізніше ніж через один рік після набуття чинності цим Протоколом або його ратифікації чи приєднання до нього кожна держава-учасниця підтримує, признає або створює один або кілька незалежних національних превентивних механізмів для недопущення катувань на національному рівні. Механізми, засновані децентралізованими органами, можуть для цілей цього Протоколу призначатись як національні превентивні механізми, якщо вони відповідають вимогам його положень [13]. І хоча міжнародний нормативно-правовий акт встановлює необхідність створення національного превентивного механізму, вважаємо, що він може бути віднесений до міжнародних механізмів забезпечення прав засуджених. Ця впевненість впливає з положень цитованої вище ст. 17 Факультативного протоколу, яка в беззапаречній формі вказує на необхідність створення національного превентивного

механізму тими державами, які ратифікували Протокол. Отже, саме міжнародний акт започатковує наявність національного превентивного механізму, і саме з боку міжнародних інституцій можливе контролювання його наявності і діяльності. Зокрема, Національний превентивний механізм тісно співпрацює з Підкомітетом з недопущення катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поведження та покарання Комітету проти катувань, утвореним відповідно до Факультативного протоколу до Конвенції проти катувань, утвореним відповідно до Факультативного протоколу до Конвенції проти катувань, а також з міжнародними організаціями і відповідними органами іноземних держав, діяльність яких пов'язана з цією сферою. І з іншого боку, утворювати такий орган і користуватися його можливостями повинні лише ті держави, які приєдналися до Протоколу. Цей орган пов'язаний з міжнародно-правовою практикою і в своїй діяльності спирається, перш за все, на міжнародні нормативно-правові акти. Усе це дозволяє зробити висновок про можливість розглядати Національний превентивний механізм як один з міжнародно-правових механізмів забезпечення прав засуджених. В Україні такий орган створений відповідно до Закону України «Про внесення змін до Закону України "Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини" щодо національного превентивного механізму». Ретельно питання про Національний превентивний механізм буде розглянуто в окремому параграфі.

Четвертий напрям – це створення спеціального міжнародного органу, який має повноваження щодо розгляду справ, що стосуються захисту прав засудженої особи. Йдеться, перш за все, про Європейський суд з прав людини, створений відповідно до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Сьогодні Європейський суд з прав людини, безсумнівно, є найбільш авторитетним та дієвим регіональним органом, основним завданням якого є захист прав людини, і тому можна констатувати, що цей міжнародно-правовий механізм є одним з основних і ефективних. Конвенція регламентує порядок утворення цього органу, визначаючи, що для забезпечення дотримання Високими Договірними Сторонами їхніх зобов'язань за Конвенцією та протоколами, до неї створюється Європейський суд з прав людини, який функціонує на постійній основі. Юрисдикція Суду поширюється на всі питання тлумачення і застосування Конвенції та протоколів до неї, подані йому

на розгляд відповідно до статей 33, 34, 46 і 47. Будь-яка Висока Договірна Сторона може передати на розгляд Суду питання про будь-яке порушення положень Конвенції та протоколів до неї, яке допущене, на її думку, іншою Високою Договірною Стороною. Суд може приймати заяви від будь-якої особи, неурядової організації або групи осіб, які вважають себе потерпілими від допущеного однією з Високих Договірних Сторін порушення прав, викладених у Конвенції або протоколах до неї. Високі Договірні Сторони зобов'язуються не перешкоджати жодним чином ефективному здійсненню цього права [14].

Про ефективність цього механізму можна судити, виходячи зі статистики його діяльності. За доступною сьогодні офіційною статистикою, станом на 2013 рік стосовно України було подано 13 284 скарги, причому простежується стійка тенденція до зростання кількості заяв і негативних рішень проти України [15]. Водночас можна впевнено стверджувати, що якраз починаючи з 2013 року значно активізувалася робота з реформування кримінально-виконавчого законодавства України в бік його лібералізації та приведення у відповідність до міжнародних стандартів.

Щодо четвертого напрямку можна також додати, що механізмів у виді спеціально створених органів міжнародної юрисдикції значно більше, ніж один Європейський суд з прав людини. Існують органи та механізми Організації Об'єднаних Націй: Комітет проти катувань; Комітет з прав людини; Комісія з прав людини; Спеціальний доповідач з питань, пов'язаних із застосуванням катувань; Спеціальний доповідач з питань насильства щодо жінок; Добровільний фонд Організації Об'єднаних Націй для жертв катувань. Свій внесок у розробку стандартів стосовно запобігання катуванням роблять і регіональні організації. До числа таких організацій належать Міжамериканська комісія з прав людини, Міжамериканський суд з прав людини, Європейський комітет з питань запобігання катуванням та Африканська комісія з прав людини [16, с. 11].

Висновки

Виходячи з викладеного, можемо сформулювати класифікаційні групи, на які, на нашу думку, поділяються міжнародно-правові механізми забезпечення прав засуджених. Самі по собі класифікаційні групи – це відносно однорідні сукупності, в нашому випадку, правових засобів, яким притаманні ознаки, які збігаються і спрямовані на створення найбільш сприятливих умов для реалізації

лізації статусних можливостей засудженого. Підсумовуючи, виділимо такі класифікаційні групи міжнародно-правових механізмів забезпечення прав засуджених:

1) механізми-рекомендації, основи яких встановлені міжнародними актами і які потребують ретельного визначення процедур реалізації на національному нормативному рівні;

2) механізми-процедури, які безпосередньо визначені міжнародними нормативними актами і встановлюють порядок реалізації, забезпечення або захисту відповідного права або комплексу прав;

3) механізми-органи, обов'язкове створення яких на національному рівні імперативно передбачено міжнародно-правовим актом для держав-учасниць відповідного акта;

4) механізми-органи, які створені міжнародно-правовим актом і які являють собою спеціальний міжнародний орган, котрий має повноваження щодо розгляду справ, що стосуються захисту прав засудженої особи.

Список використаних джерел:

1. Конопельський В.Я. Про поняття та зміст міжнародних стандартів з питань диференціації та індивідуалізації виконання покарання у виді позбавлення волі. *Право і суспільство*. 2014. № 5-2. С. 282-286.

2. Лисодед О.В. Кримінально-виконавче право: підручник / за заг. ред. А.Х. Степанюка. Х.: Право, 2006. С. 44-46.

3. Лисодед О.В. Загальна декларація прав людини і міжнародні стандарти поведінки із засудженими. *Проблеми законності*. 2008. № 99. С. 141-146.

4. Доповідь Комітету проти тортур Ради Європи щодо України від 29 квітня 2014 року. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/news/247255496>.

5. Доповідь Європейського комітету з питань запобігання катуванням щодо України за 2012 рік. URL: <http://khpg.org/index.php?id=1378111499>

6. Доповідь Європейського комітету з питань запобігання катуванням щодо України

за 2016 рік . URL: https://ua.usembassy.gov/wp-content/uploads/sites/151/2017/04/Final-UKRAINE-2016-HRR_Official_Ukr.pdf

7. Стан забезпечення права на медичну допомогу в слідчих ізоляторах Державної пенітенціарної служби України/ Спеціальна доповідь з питань реалізації Національного превентивного механізму 2013 року. URL: <file:///C:/Users/Misha/Downloads/specdopovid.pdf>

8. Моніторинг місць несвободи в Україні: стан реалізації національного превентивного механізму. URL: [file:///C:/Users/Misha/Downloads/Dopovid_NPM%20\(2\).pdf](file:///C:/Users/Misha/Downloads/Dopovid_NPM%20(2).pdf)

9. Звіт за результатами візиту до Софійської виправної колонії № 55. URL: <http://khpg.org/index.php?id=1517235274>;

10. Звіт за результатами візиту 02.03.2017 р. до Вільнянської установи виконання покарань № 11. URL: <http://khpg.org/index.php?id=1488799650>;

11. Звіт за результатами моніторингового візиту 09.05.2017 до Полтавської виправної колонії № 64. URL: <http://khpg.org/index.php?id=1494924158>

12. Стамбульський протокол. Посібник з питань ефективного розслідування і документування фактів катувань та іншого жорстокого, нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження або покарання. URL: <http://www.un.org.ua/images/documents/4157/Istanbul%20Protocol%20in%20Ukrainian.pdf>

13. Факультативний протокол до Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження та покарання. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_f48

14. Конвенція про захист прав людини та основоположних свобод: Міжнародний документ від 04.11.1950. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_004 (дата звернення: 07.12.2017 р.)

15. Analysis of statistics 2013. January 2014. URL: <file:///C:/Users/Misha/Downloads202013.pdf>

16. Стамбульський протокол. Посібник з питань ефективного розслідування і документування фактів катувань та іншого жорстокого, нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження або покарання/ Організація Об'єднаних Націй. Женева, 2004. 137 с.

Статья посвящена рассмотрению вопроса классификации международно-правовых механизмов обеспечения прав осужденных к лишению свободы.

Ключевые слова: правовой статус осужденных, обеспечение прав осужденных, механизм обеспечения прав осужденных, международно-правовая практика.

The article is devoted to the question of the classification of international legal mechanisms for ensuring the rights of sentenced to imprisonment.

Key words: legal status of convicts, provision of rights of convicts, mechanism of ensuring the rights of convicts, international legal practice.